

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-92-93

Січкаренко Г. Г. «Петрова І. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: етапи упорядкування документів. Вінниця : Вид-во: ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 490 с.»

Важливим складником розвитку історичної науки на сучасному етапі є розширення джерельної бази історичних досліджень, запровадження до наукового обігу нових документів, удосконалення методики джерелознавчого аналізу. Серед пам'яток історії України, які досі лишаються недостатньо дослідженнями, істотне місце посідають описово-статистичні джерела останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. (топографічні й камеральні описи, Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування, військово-топографічні описи, матеріали первинного обліку населення). Рецензована монографія І. В. Петрової присвячено вивченню системи фондоутворення, зберігання та використання згаданих документів. Дослідження є суттєвим доповненням до низки джерелознавчих праць із проблеми описово-статистичних джерел, які тією чи іншою мірою можуть бути використані для реконструкції соціально-економічного становища українських земель останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Представлена монографія має чітку та цілком логічну структуру. На підставі змісту монографії можна стверджувати, що авторка досягла мети дослідження і зробила комплексний аналіз описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII – початку XIX ст. У першому розділі монографії – «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» розглянуто історіографію проблеми, охарактеризовано джерела, на яких вона ґрунтується. Не викликає особливих заперечень теоретико-методологічні та концептуальні засади наукової праці, у ролі яких авторкою монографії було обрано системний підхід, принципи історизму та об'єктивності. Для збору, систематизації та аналізу необхідної інформації з предмету дослідження І. В. Петрова використала достатньо широкий арсенал методів дослідження (філософських, загальнонаукових, конкретнаукових).

Монографія І. В. Петрової логічно структурована за проблемно-хронологічною ознакою. В дослідженні велику увагу приділено питанням становлення Межової служби в Російській імперії, проведенню заходів Генерального межування на теренах українських земель. Авторка зауважила, що провідною подію для становлення кадастрового обліку земельних ресурсів у Російській імперії було проголошення 19 вересня 1765 р. «Манифеста о Генеральном размежевании земель по всей империи». Для проведення Генерального межування було створено розгалужену систему центральних та місцевих межових установ (Межова експедиція – провінційна (губернська) межова канцелярія – межова контора). Для реалізації технічних засад межування було затверджено низку нормативно-

правових актів. Наприклад, «Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию» (1766 р.), «Инструкция Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам» (1766 р.), «Наставление правительствующего Сената из Межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам...» (1766 р.) тощо. На теренах українських земель межування розтягнулося на декілька десятиліть. Серед причин, що гальмували межові роботи в національних районах Російської імперії, авторка називає такі: побутування в регіонах традиційних форм землеволодіння та землекористування, велика кількість земельних конфліктів, неупорядкованість штатного розкладу межових контор та низький рівень кваліфікації їх співробітників, знищення великої кількості межових документів внаслідок незадовільних умов їх зберігання (Новоросійська/Катеринославська межова контора).

Проведений джерелознавчий аналіз документів, утворених у межах виконання межових робіт, дав можливість авторці висвітлити закономірності формування кадастрового обліку земельних фондів підвладних районів Російської імперії. Дослідниця презентувала повний перелік документів, які виникли у процесі межових робіт (польова записка, межові плани, межові книги, польові економічні журнали, генеральний повітовий план, Економічні примітки до матеріалів Генерального межування), проаналізувала їх інформаційне навантаження та основні структурні компоненти. Було зосереджено увагу на аналізі встановлення атрибутивних ознак Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, виявлено рівень їх інформативної репрезентативності. Авторка наголосила, що цю групу документів можна активно залучати до вивчення проблем мікроісторії (наприклад, історії окремих населених пунктів, родинної історії таких прошарків населення як поміщики й священослужителі).

У третьому розділі авторка дослідила військово-топографічні описи кінця XVIII – першої половини XIX ст. У дослідженні розглянуто становлення та функціонування установ Військово-топографічної служби Російської імперії (Особистого Його Імператорської Величності Депо карт, Військово-топографічного депо тощо), практики проведення топогеодезичних та описових досліджень в окремих районах російської держави. В монографії зроблено наголос на появі військово-топографічних описів за наказами О. Аракчеева (на вимоги виконання «Актів о благополучном следовании»), М. Баркляя де Толлі (обстеження західного прикордонного простору), М. Гартінга й М. Хоментовського (рекогносцирувальні роботи на території дислокації 1-ої армії та 2-ої армії), О. Нейгардта («Инструкция генерал-квартирмейстера 1 армии обер-квартирмейстерам армейских частей о составлении описаний местности, где расквартированы их части») та ін. Окремо як різновид військово-топографічних описів було розглянуто «Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи». На думку ініціаторів цього обстеження

(Ф. Шуберт та А. Скалон), такі заходи повинні були сприяти вирішенню поточних завдань російської армії: найбільш ефективному розквартируванню військ та їх матеріально-технічному забезпеченню; плануванню наступальних та оборонних операцій; проведенню військових навчань та стройових оглядів. Як зазначає авторка, процес становлення формуляру документу завершився наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст., коли з'явилася нова серія «Военно-статистических обозрений Российской империи...», упорядкована за програмою О. Чернишова (1847 р.).

У наступному розділі досліджено історію укладання топографічних і камеральних описів, їх інформативні можливості щодо реконструкції соціально-економічної історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Авторка охарактеризувала історичні обставини, що призвели до появи цієї групи описово-статистичних джерел, визначила коло основних замовників і виконавців описових та картографічних робіт. На сторінках дослідження презентовано інформацію про основні нормативно-правові документи, за якими відбувалося проведення обстеження регіонів України: настанова П. Рум'янцева від 18 листопада 1776 р., Інструкція А. Милорадовича, програма топографічного обстеження П. Соймонова, наказ 1805 р. П. Лопухіна тощо. Також детальну увагу було зосереджено на вивченні інформаційних можливостях топографічних та камеральних описів. Топографічні та камеральні описи містять цінні дані для формування джерельної бази спеціальних історичних дисциплін – сфрагістики та геральдики. Деяким укладачам краєзнавчих розвідок вдалося досконало описати процес формування гербів та печаток за польських королів, українських гетьманів та Російської імперії. Найбільш інформативним джерелом із історії геральдичних традицій міст Лівобережної України є топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського (1786).

У п'ятому розділі монографії авторка розкрила поступове поширення на теренах українських земель системи адміністративного обліку населення знаних як ревізії. Зазначено, що з IV ревізії, яка охопила населення Лівобережної України, почався

систематичний загальноімперський облік населення українських земель. Авторкою визначено функції ревізії у суспільстві, проаналізовано зміни, що відбулись у формулярі «сказок», а також системі контролю за їх заповненням, систематизацією та обробкою. В монографії досить докладно розглянуто еволюцію формуляра ревізької «сказки» та проаналізовано інформаційні можливості цього історичного джерела. У дослідженні зроблено наголос на реконструкції генеалогії селянських родин та військових обивателів за ревізькими «сказками». З метою встановлення ступеня інформаційних можливостей матеріалів первинного обліку були проаналізовані ревізькі «сказки» селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816-1817, 1835-1836 рр., слободи Мартової Чутуївського повіту Харківського намісництва за 1782-1835 рр.; села Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за 1795-1834 рр.

Проаналізувавши основні аспекти джерелознавчого дослідження описово-статистичних джерел І.В. Петрова сформулювала висновки, які містять узагальнення з теми монографії. Авторка відзначила наукове значення інформації з регіональної історії України, які містять описово-статистичні документи останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. У монографії визначено ступінь інформативності описово-статистичних джерел, достовірність того матеріалу, який міститься в них. Авторка здійснила масштабне джерелознавче дослідження. Проведений у роботі джерелознавчий аналіз описово-статистичних документів українських губерній дав можливість висвітлити закономірності процесу створення цих джерел, встановити рівень їх інформаційних можливостей та ступінь функціонування в сучасному інформаційному середовищі.

*Січкаренко Г. Г., доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри документознавства та
інформаційної діяльності Державного університету
телекомунікацій*

ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

